

Urszula Kluczyńska

Teoria „otwartych” i „zamkniętych” męskości

Główne założenia teorii

Karla Elliott (2020a, 2020b) zaproponowała sposób myślenia o mężczyznach i męskościach wykraczający poza pryzmat hierarchii i teorię męskości hegemonicznej oraz porządek płci opisany przez Raewyn Connell, choć oparty na tych założeniach. Elliott zakłada, że analiza tożsamości mężczyzn i męskości wyłącznie przez pryzmat hierarchii jest niewystarczająca. Elliott, inspirując się pracami bell hooks (2008, 2013), oraz bazując na dorobku krytycznych studiów nad mężczyznami i męskociami, proponuje rozważanie męskości jako „otwartych” (*open*) i „zamkniętych” (*closed*), osadzając te koncepty w ramach pojęciowych „marginesu-centrum” (Elliott 2020a, 2020b).

Badaczka łączy otwartą męskość z marginesem, a zamkniętą z centrum (Elliott 2020a, 2020b). Jednocześnie podkreśla, że istnieje możliwość ruchu w obrębie marginesu i centrum, dochodzi do przecinania tych przestrzeni. Zakłada, że opracowana przez nią teoria umożliwi pokazanie wzajemnego dialogu między istniejącymi teoriami męskości, pozwoli uniknąć reifikacji mężczyzn jako jakiegokolwiek „typu” męskości oraz pozwoli opisać mobilność męskości i pozycji mężczyzn. Elliott (2020a: 16) proponuje „terminologię »mężczyzn w centrum« i »mężczyzn na marginesie«, skupiając się na tym, jak mężczyźni poruszają się wokół, wewnątrz lub pomiędzy bardziej otwartymi lub zamkniętymi przejawami męskości”. Badaczka zaznacza, że ten sposób opisu mężczyzn i męskości pozwoli uchwycić – dostrzeganą coraz częściej w badaniach empirycznych – wzmożoną otwartość, która widoczna jest na marginesach stanowiących przestrzeń „radykałnych możliwości”.

Centrum łączy z obszarem, gdzie dostępne są przywileje i umiejscawia tam uprzywilejowanych. W kontekście męskości lokuje zatem w centrum białych, heteroseksualnych mężczyzn z klasy średniej, utożsamiając te atrybuty z głównymi, choć nie wyłącznymi sposobami ukazania i reprodukcji pewnej przewagi (Elliott

2020b: 22). Centrum jest utożsamiane z dominacją, przestrzenią traktowaną jako punkt odniesienia, wykluczającą tych usytuowanych na marginesie.

Elliott (2020a, 2020b), określa margines za hooks (2008) jako „przestrzeń radykalnego otwarcia”. Margines postrzega jako bardziej otwarty i zróżnicowany niż zamknięte centrum. Margines daje zatem możliwość większej różnorodności, otwartości, wielości alternatyw. Elliott (2020a, 2020b), powołując się na Connell, wskazuje, że męskości niehegemoniczne lokowane na marginesie, w odróżnieniu od męskości hegemonicznej sytuowanej w centrum, nie są ściśle zdefiniowane. Dlatego też brak definicji marginesu, związany z jego otwartością, jest miejscem represji i oporu. Zaznacza jednocześnie, że kategorii i pozycjonowania nie traktuje jako esencjonalnych czy binarnych, ale jako „płynne, splątane, nieuporządkowane i nieszczelne” (Elliott 2020: 3), gdyż dynamika poruszania się między otwartością a zamknięciem ma na celu destabilizować binarne rozumienie otwarcia i zamknięcia, centrum i marginesu.

Elliott (2020a, 2020b) prezentując swoje podejście wskazuje, że umożliwi ono postrzeganie i myślenie o mężczyznach i męskościach z uwzględnieniem ich dynamiki, gdyż pozwala dostrzec reprodukcję zamknięcia, ale też zmiany w zakresie otwartości. Badaczka (2020a) utożsamia centrum z zamknięciem, a margines z otwarciem. Zatem zamknięte męskości umiejscawia w zamkniętym centrum, a otwarte męskości w otwartym marginesie.

Uprzywilejowani mężczyźni są częściej postrzegani jako zwiastun postępu, podczas gdy zmarginalizowani zwykle jako przemocowi, agresywni, regresywni i dążący do władzy (Elliott 2020b). Badaczka wskazuje na ryzyko, że postrzeganie uprzywilejowanych mężczyzn z centrum jako najlepiej przygotowanych do przeprowadzenia zmian może przyczynić się do pominięcia możliwości, które daje margines (Elliott 2020b: 199). Elliott (2020b: 2) konceptualizuje bowiem otwartą męskością jako postępową, „pozytywną” lub egalitarną, a męskości zamkniętą jako bardziej tradycyjną, patriarchalną i regresywną.

Męskości hegemoniczne i współuczestniczące (Connell 1995) umiejscowione są zatem w centrum, jako zamknięte męskości, a męskości podporządkowane i marginalizowane (Connell 1995) oraz opiekuńcze (Elliott 2016) jako bardziej otwarte, sytuowane są na marginesie. Odnosząc się do mężczyzn, Elliott pisze o „mężczyznach w centrum” i „mężczyznach na marginesie”.

Mężczyźni nie mogą jednak swobodnie wybierać swojego usytuowania, gdyż determinuje ich dostęp lub brak dostępu do władzy i przywilejów. Mężczyźni w centrum mają dostęp do władzy i przywilejów, podczas gdy mężczyźni na marginesie nie mają takiego dostępu, jednak mają – ze względu na usytuowanie w przestrzeni radykalnych możliwości – opcje różnych przejawów męskości i większej otwartości. Mężczyznom z centrum trudno jest wyzbyć się przywilejów i przemieścić się na margines (Elliott 2020b: 4), ze względu na ciągle przyciąganie mężczyzn uprzywilejowanych do centrum i przejawy zamkniętych męskości. Mężczyźni z centrum mogą jednak dążyć w kierunku otwartości (Elliott 2020b: 142).

Jednak jak pisze Elliot (2020a: 10) za Messnerem (2002) „pomimo pozorów »niezwyciężoności«, centrum jest niestabilne i może być kwestionowane i zmieniane”. Elliott (2020a) podkreśla też, że nie wartościuje centrum i marginesu, nie określa ich jako lepszych lub gorszych przestrzeni. Zaznacza jednak, że ruch w tym obrębie jest możliwy ze względu na przecinanie się marginesu i centrum. Wychodzi zatem poza binarną opozycję, a przecięcia proponuje postrzegać za Soją (1995; za: Elliott 2020a: 7) jako trzeci rodzaj przestrzeni. Zdaniem Elliotta ta „współzależność marginesu i centrum otwiera możliwość poruszania się wokół i między tymi przestrzeniami” (Elliott 2020a: 7).

Nakładanie marginesu i centrum destabilizuje binarną opozycję i niezależność przestrzeni od siebie. Możliwość przemieszczania się pomiędzy i wokół zamknięcia oraz otwartości pozwala mężczyznom dostrzec, że są to obszary wzajemnie przecinające się, a jednocześnie stanowiące całość. Otwarte i zamknięte męskości są umiejscowione na marginesie i w centrum, w tym obrębie mogą się one poruszać pomiędzy otwartymi i zamkniętymi ekspresjami męskości.

Ruch nie oznacza otwartości, a bezruch zamknięcia. Ruch pozwala zbadać i pokazać, jak współcześni mężczyźni zmieniają się (Elliott 2020a: 11), daje możliwość przemieszczania się mężczyznom pomiędzy otwartością a zamknięciem. Istnieje możliwość przemieszczania z centrum w stronę marginesu. Ruch nie oznacza jednak zawsze postępu i otwartości: ruch od otwartości do zamknięcia nie jest przecież postępowy. Ruch ku otwartości można postrzegać z kolei jako fikcyjne oddzielenie marginesu od centrum (Elliot 2020a: 12). Elliot zaznacza wagę przejścia z centrum do marginesu, ale na warunkach marginalizowanych (Elliott 2020a: 11).

Dialogowość i ucieczka przed reifikacją

Swoje podejście Elliott (2020a:13) wykorzystuje, by ukazać dialogowość i relacyjność w obrębie teorii męskości w ramach krytycznych studiów nad mężczyznami i męskosciami, a także by uniknąć reifikacji. Dane męskości można ulokować w centrum jako męskości zamknięte lub na otwartym marginesie jako męskości otwarte. Męskości zamknięte ulokowane w centrum to m.in. męskość hegemoniczna, współuczestnicząca (Connell 1995), transnarodowa męskość biznesowa (*transnational business masculinity*) (Connell 2005), męskość ortodoksyjna (Anderson 2009), męskość hybrydowa (Bridget, Pascoe 2014), męskość tradycyjna czy męskość toksyczna. Z kolei jako otwarte męskości na marginesie Elliot wskazuje męskości marginalizowane, podporządkowane (Connell 1995), męskości opiekuńcze (Elliott 2016), przy czym podkreśla, że margines jest mniej wyraźnie zdefiniowany niż centrum. Elliott bardziej szczegółowo opisuje usytuowanie i dynamikę męskości opiekuńczych, inkluzywnych i męskości protestujących. Przybliżę te charakterystyki dla unaocznienia logiki założeń i opisywanych konceptów.

Męskości opiekuńcze charakteryzują się odrzuceniem dominacji, wysoko wartościują opiekę, pozytywne emocje, współzależność i wagę relacji (Elliott 2016). Elliott

lokuje męskości opiekuńcze na otwartym marginesie, choć mogą one przemówić do mężczyzn w centrum. Ponieważ wiąże się z nią otwarcie na opiekę, przyczynia się do przesunięcia mężczyzn z centrum w kierunku otwartości. Z kolei odrzucenie dominacji zatrzymuje ukierunkowanie do zamkniętego centrum.

Z kolei teoria męskości inkluzywnej wiąże się z obniżeniem poziomu homohisterii i współwystępowaniem dwóch wersji męskości: ortodoksyjnej i inkluzywnej. Męskość ortodoksyjna jest bardziej tradycyjną formą męskości, podczas gdy męskość inkluzywna akceptuje kobiece zachowania i homoseksualność oraz nie dąży do hegemonii (Anderson 2009). Elliott (2020a: 13) lokuje męskość inkluzywną w centrum, gdyż dotyczy ona przede wszystkim uprzywilejowanych mężczyzn. Mężczyźni ci zmodyfikowali swoją męskość, włączając wybrane praktyki i elementy męskości marginalizowanych, a zatem męskość inkluzywna wiąże się z otwartością na margines. Można dostrzec ruch mężczyzn z centrum w kierunku otwartości i równoczesny ruch części mężczyzn z marginesu – mężczyzn homoseksualnych, w kierunku centrum. Zatem: męskość inkluzywna łączy gejów do centrum.

Badaczka podkreśla, że klasyfikowanie przynależności mężczyzn do otwartego lub zamkniętego, centrum i marginesu jest płynne, a nawet sprzeczne. Elliott (2020a: 14) zaznacza, że otwartość męskości inkluzywnej różni się od otwartości męskości opiekuńczej. Męskość inkluzywna nie musi oznaczać odrzucenia zamkniętego centrum i nie musi burzyć jego dominacji. Z kolei męskość inkluzywna umieszczona w centrum nie musi być zamknięta.

Kolejnym przykładem obrazującym sprzeczności i płynność, przytoczonym przez Elliott (2020a: 14–15) jest męskość protestująca (*protest masculinity*) (Connell 2000). Męskość protestująca dotyczy mężczyzn zmarginalizowanych (głównie klasy robotniczej), którzy realizują wybrane elementy męskości, takie jak przemoc i agresja, ale doświadczają frustracji w związku z brakiem dostępu do władzy, a zatem kwestionują oni zastaną hierarchię dominacji. Męskość protestująca jest w takim ujęciu ulokowana w zamkniętym centrum, ale podejmowana przez mężczyzn z marginesu. Elliot odwołuje się do interpretacji męskości protestującej Roberta (2018 za Elliott 2020: 14–15), który za Howsonem (2006: 65 za Elliott 2020: 14) postrzega męskość protestującą jako na nowo oszacowującą, a nie walczącą o dominację. Męskość protestująca postrzegana jest tu jako włączająca opiekę i elementy egalitarne. W takim ujęciu męskość protestująca realizowana jest przez mężczyzn z marginesu i cechuje ją otwartość. W zależności zatem od podejścia, męskość protestująca może być postrzegana jako zamknięta lub otwarta. Jest to przykład, który pokazuje trudność sklasyfikowania męskości (Elliott 2020a).

Elliott (2020a, 2020b) opisuje męskości hybrydowe jako zamknięte, ulokowane w centrum. Warto w kontekście prezentowanych przez Elliott niejednoznaczności przyjrzeć się pewnym zawiłościom związanym z ulokowaniem męskości hybrydowych. Zgodnie z założeniem teorii męskości hybrydowej mężczyźni z centrum włączają elementy męskości podporządkowanych i marginalizowanych oraz kobiecości. Jest to jednak zabieg, którego celem jest włączenie elementu lub praktyki w męskość dominującą. Nie dochodzi zatem do otwarcia, ale wchłonięcia pewnych

elementów ich redefinicji i włączenia do centrum dzięki tej redefinicji. Dochodzi zatem do (re)produkowania zamknięcia.

Jednocześnie męskość hybrydowa bywa postrzegana jako potencjał zmiany, bez dążenia do dominacji. Badania mężczyzn-wegan, którzy realizują męskość hybrydową, są ciekawym przykładem, gdzie hybrydyzacja dąży do utrzymania lub osiągnięcia męskości dominującej/hegemonicznej lub może mieć efekt „otwierający” (Elliott 2020a, 2020b). Jedzenie mięsa jest określane jako męska cecha, praktyka ta pozwala potwierdzić dominację męskości w patriarchalnej kulturze (Adams 2022) i wyłączyć oraz odrzucić kobiecość (Buerkle 2009). Przekonanie o opiekuńczości kobiet, w tym trosce o zwierzęta, przyczynia się do przekonania, że powstrzymanie się od spożywania mięsa, a także produktów odzwierzęcych, jest łączone z kobietami i kobiecością (Adams 2022; Rothgerber 2013). Mężczyźni wegetarianie i weganie realizują zatem praktykę, którą kulturowo łączy się z kobiecością. W swoich badaniach Laura Wright (2015) wyłania obraz „hegan”, czyli mężczyzn podtrzymujących wzorzec męskości hegemonicznej pomimo bycia weganami. „Heganie” są skrajnie „męscy”, mimo tego, że są weganami. Włączając praktykę „kobieca”, dążą do podtrzymania męskości dominującej i podtrzymania władzy (Wright 2015). Są to zatem – zgodnie z założeniami Elliott (2020a, 2020b) – męskości hybrydowe zamknięte, ulokowane w centrum.

Z kolei Greenebaum i Dexter (2018), badając wegan z zastosowaniem teorii męskości hybrydowej, ukazali, że mężczyźni odrzucili szereg wartości podtrzymujących męskość hegemoniczną i rozbudowali pulę cech, które mogą eksponować mężczyźni, włączając tym sposobem wartości i cechy łączone kulturowo z kobietami i kobiecością. Jak zaznaczają Jessica Greenebaum i Brandon Dexter (2018), badani mężczyźni-weganie nie uosabiali archetypu „hegan” i podważali zasady męskości hegemonicznej, podkreślając, że ich sposób postrzegania męskości różni się od innych mężczyzn, zwłaszcza nie wegan. Ponadto weganizm nie był kluczowy dla kształtowania ich definicji męskości, a raczej wzmacniania ich tożsamości jako „dobrego człowieka”. Badani odnosili się do kwestii współczucia i opieki nad zwierzętami, toksyczności męskości hegemonicznej lub traktowali weganizm jako bohaterstwo lub bunt. Zaprzeczali też społecznemu przekonaniu, że mężczyzna „musi jeść mięso, by być silnym i zdrowym”. Można takie zachowanie wpisać w dyskursywne dystansowanie (Bridges, Pascoe 2014) lub odnaleźć w nim element „otwierający”.

Reasumując, męskość hybrydowa może być postrzegana jako zamknięta w centrum i reprodukcją tę zamkniętość lub ujawniająca możliwości ruchu w kierunku większej otwartości. Być może warto postrzegać męskość hybrydową jako obszar, gdzie „niektórzy uprzywilejowani mężczyźni mogą i przyjmują otwartość na pewne sposoby, obok ciągłych przejawów zamknięcia” (Elliott 2020b:199).

Bridges i Pascoe (2014) zaznaczają, że również męskości marginalizowane i podporządkowane mogą realizować męskość hybrydową. Jednak badacz i badaczka nie podają przykładów i szczegółowego opisu. Jeśli mężczyźni podporządkowani i marginalizowani włączyliby elementy innych męskości podporządkowanych, marginalizowanych lub kobiecości, nie zmieniliby to nadto sytuacji w kontekście teorii

zapropionowanej przez Elliott. W takim ujęciu męskość hybrydową realizowałyby mężczyźni z marginesu i cechowałyby ich otwartość. Jeśli mężczyźni podporządkowani i marginalizowani dokonywaliby hybrydyzacji męskości poprzez włączanie elementów męskości dominującej, byłaby to próba ruchu w kierunku centrum¹. Jednak, jak zaznaczyłam wcześniej, Bridges i Pascoe (2014) nie opisują szczegółowo hybrydyzacji męskości podporządkowanych i marginalizowanych, stąd powyższy opis stanowi raczej odwołanie do teorii męskości otwartej i zamkniętej oraz centrum i marginesu w obliczu różnych sposobów interpretacji męskości hybrydowej.

Potencjał teorii i przykłady badań

Karla Elliot (2020a) przytacza przykłady badawczego użycia zaproponowanej teorii. Wskazuje na badania Stevena Robertsa (2011, 2018), który na podstawie analiz przeprowadzonych wśród młodych mężczyzn z klasy robotniczej w Anglii opisuje otwartość wynikającą z marginesu. Autorka zastosowała prezentowane powyżej podejście również w swoich badaniach (Elliott 2020b). Badaczka przybliżyła w swych analizach przykłady otwartości i zamknięcia, centrum, marginesu i dynamiki, w tym w ramach poszczególnych przypadków. Poniżej przybliżę wybrane przykłady w celu zobrazowania praktycznego zastosowania teorii z wykorzystaniem zaproponowanej terminologii.

Elliott (2020b: 89–90) w swych badaniach ukazała przykłady zamknięcia. Wskazała m.in., w jaki sposób badani niemieccy mężczyźni podkreślali równość płci, ale jednocześnie odwoływali się do esencjalistycznych dyskursów twierdząc, że kobiety kierują się głównie emocjami. Głosili zatem podglądy w kierunku zamknięcia. Innym przykładem było pojawienie się zamknięcia w kontekście męskiej homoseksualności. Choć większość badanych mężczyzn deklarowała akceptację homoseksualnych mężczyzn, część z nich odczuwała dyskomfort na myśl, że mogą być postrzegani jako geje.

Badania (Elliott 2020b: 135) pokazały, że choć część mężczyzn miała świadomość ponoszenia kosztów męskości, to jednak nie byli w stanie podjąć decyzji o rezygnacji z jej bardziej zamkniętych przejawów – doświadczali przemocy, odrzucali opiekę, by pozostać niezależnymi, mieli trudności z wyrażaniem emocji.

Badaczka (Elliott 2020b: 177) zaprezentowała również otwartość na różnorodność kulturową i seksualną wśród uprzywilejowanych mężczyzn mieszkających w Berlinie, wskazała też na realizację przez nich opieki z wyboru. Jest to ruch mężczyzn z centrum w kierunku otwartości. Autorka podkreśliła, że mimo ruchu ku otwartości grupa charakteryzowała się elementami zamknięcia, jednak ruchy te „podważyły więzi z zamkniętą męskością [...], przyczyniając się do wspierania

1 Takim przykładem byłaby męskość inkluzywna, która przez Bridges i Pascoe (2014) została zaliczona do męskości hybrydowych. Anderson i McCormack (2018) dystansują się jednak wobec takiej klasyfikacji i zaznaczają, że nie traktują męskości inkluzywnej jako formy męskości hybrydowej.

bardziej otwartych męskości i oferując możliwości dalszej pracy na rzecz równości płci” (Elliott 2020b: 177).

Elliott zaznacza, że jej celem nie jest stworzenie „ostatecznej” klasyfikacji męskości otwartych i zamkniętych, w centrum i na marginesie, ale uchwycenie dynamiki i „sposobu w jaki mężczyźni poruszają się między, wokół i wewnątrz zamkniętości i otwartości”, gdyż według niej męskości i mężczyźni „są zawsze bardziej zniuansowani, złożeni, płynni i nieuporządkowani, niż można to uchwycić w teorii lub słowach” (Elliott 2020a: 17–18). Badaczka podkreśla, że jej propozycja umożliwia opis umiejscowienia, ale też dynamiki, co pozwala na zaakcentowanie możliwości zmiany, a także tymczasowości kategoryzacji. Jak pisze:

otwarte i zamknięte męskości oferują również sposób dynamicznego myślenia o mężczyznach i męskościach, unikając reifikacji. Narzędzia te mogą pomóc w ujawnieniu postępu w kierunku otwartości, a także ponownego umocnienia się zamkniętości. Jednocześnie koncepcje te mogą dostarczyć informacji na temat tego, w jaki sposób może nastąpić zmiana. Podążając za tymi ramami, margines jest ceniony jako przestrzeń radykalnej otwartości i możliwości, kwestionując centrum jako miejsce nowych, bardziej otwartych języków i ekspresji męskości. Takie wartościowanie marginesu sugeruje, że marginalizowani mają cenne, otwarte, a nawet rewolucyjne historie, doświadczenia i sposoby bycia, którymi mogą się dzielić (Elliott 2020b: 18).

Autorka wzmacnia zatem pozycję marginesu, ale nie wartościuje, gdyż nie określa marginesu jako lepszego, a centrum jako gorszego. Zaznacza, że potencjał otwartości marginesu nie powinien być gloryfikowany i traktowany jako uzasadnienie utrwalenia niekorzystnej sytuacji pewnych grup społecznych (Elliott 2020b: 199).

Bibliografia

- Adams C. J. (2022), *Polityka seksualna mięsa. Feministyczno-wegetariańska teoria krytyczna*, Wydawnictwo Oficyna 21, Warszawa.
- Anderson E. (2009), *Inclusive Masculinity. The Changing Nature of Masculinities*, Routledge, New York.
- Anderson E., McCormack M. (2018) *Inclusive masculinity theory: Overview, reflection and refinement*, „Journal of Gender Studies”, no. 27(5), s. 547–561. <https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1245605>
- Bridges T., Pascoe C. J. (2014), *Hybrid masculinities: New directions in the sociology of men and masculinities*, „Sociology Compass”, no. 8(3), s. 246–258. <https://doi.org/10.1111/soc4.12134>
- Buerkle C. W. (2009), *Metrosexuality can stuff it: Beef consumption as (heteromascu)line fortification*, „Text and Performance Quarterly”, no. 29(1), s. 77–93. <https://doi.org/10.1080/10462930802514370>
- Connell R. W. (1995), *Masculinities*, University California Press, Berkeley–Los Angeles.
- Connell R. W., Messerschmidt J. W. (2005), *Hegemonic masculinity. Rethinking the concept*, „Gender & Society”, no. 19(6), s. 829–859. <https://doi.org/10.1177/0891243205278639>
- Elliott K. (2016), *Caring masculinities: Theorizing an emerging concept*, „Men and Masculinities”, no. 19(3), s. 240–259. <https://doi.org/10.1177/1097184X15576203>
- Elliott K. (2020a), *Bringing in margin and centre: ‘Open’ and ‘closed’ as concepts for considering men and masculinities*, „Gender, Place & Culture”, no. 27(12), s. 1723–1744. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2020.1715348>

- Elliott K. (2020b), *Young Men Navigating Contemporary Masculinities*, Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Greenebaum J., Dexter B. (2018), *Vegan men and hybrid masculinity*, "Journal of Gender Studies", no. 27(6), s. 637–648. <https://doi.org/10.1080/09589236.2017.1287064>
- hooks bell (2008), *Margines jako miejsce radykalnego otwarcia*, przeł. E. Domańska, „Literatura na Świecie” 2008, nr 1–2, s. 108–117.
- hooks bell (2013), *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*, przeł. E. Majewska, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- hooks bell (2022), *Gotowi na zmianę. O mężczyznach, męskości i miłości*, przeł. M. Kunz, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Howson R. (2006), *Challenging Hegemonic Masculinity*, Routledge, Abingdon.
- Roberts S. (2011), "The lost boys": *An overlooked detail in retail?*, [w:] I. Grugulis, O. Bozkurt, *Retail Work*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, s. 128–148.
- Roberts S. (2018), *Young Working-Class Men in Transition*, Routledge, Abingdon.
- Roberts S., Ralph B., Elliott K., Robards B., Savic M., Lindsay J., O'Brien K., Lubman D. I. (2019), *Exploring Men's Risky Drinking Cultures*, Victorian Health Promotion Foundation, Melbourne.
- Rothgerber H. (2013), *Real men don't eat (vegetable) quiche: Masculinity and the justification of meat consumption*, "Psychology of Men & Masculinity", no. 14(4), s. 363–375. <https://doi.org/10.1037/a0030379>
- Soja E. W. (1996), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishers, Malden.
- Wrights L. (2015), *The Vegan Studies Project: Food Animals, and Gender in the Age of Terror*, University of Georgia Press, Athens, GA.